

❖ СТРАТЕГІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 338.43

*П.Т. Саблук, д. е. н., професор,
академік НААН,
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки» НААН України*

ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ ПРОДОВОЛЬЧИХ РЕСУРСІВ У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ

Оцінено стан та визначені напрями розвитку аграрних реформ в Україні. Відзначено, що повільний хід їх проведення впливає на рівень доходів аграрних виробників та знижує економічний потенціал держави. Тільки після завершення аграрно-економічних трансформацій стане можливим вихід України на європейський рівень за показниками продуктивності та здатності держави до рівноправного партнерства з країнами ЄС.

Ключові слова: продовольчі ресурси, виробництво, аграрна реформа, сільське господарство, аграрний сектор.

Оценено состояние и определены направления развития аграрных реформ в Украине. Отмечено, что медленный ход их проведения влияет на уровень доходов аграрных производителей и снижает экономический потенциал государства. Только после завершения аграрно-экономических трансформаций станет возможным выход Украины на европейский уровень по показателям производительности и способности государства к равноправному партнерству со странами ЕС.

Ключевые слова: продовольственные ресурсы, производство, аграрная реформа, сельское хозяйство, аграрный сектор.

State and directions of development of the agrarian reforms in Ukraine are defined and evaluated. The slow progress of their realization affects the income level of farmers and reduces the economic potential of the state. Only after the agro-economic transformation will be possible exit of Ukraine to the European level for the criteria of performance and ability of the state to equal partnership with the EU.

Key words: food resources, production, agrarian reform, agriculture, the agricultural sector.

Постановка проблеми. Одним із першочергових завдань, які вирішує кожна країна, постає забезпечення в необхідній кількості та відповідної якості продовольчими ресурсами всіх верств населення, яке проживає на її території. Для цього виробляються необхідні обсяги конкретних видів продовольчих ресурсів, організовується їх зберігання, переробка, закупівля при нестачі, а за їх надлишків – реалізація на зовнішніх ринках. Виважена продовольча політика повинна будуватися таким чином, щоб у першу чергу були задоволені внутрішні потреби та якомога більше надлишків ресурсів було реалізовано на зовнішніх ринках. У такому разі сфера виробництва ресурсів у державі об'єктивно стає визначальною. З урахуванням цього вирішуватимуться всі інші питання державного життя.

Наочним прикладом таких дій є процес становлення держави Україна. В той час, коли інші сфери діяльності – металургія, машинобудування, будівництво в останні роки скорочують обсяги виробництва, агропромислова діяльність його нарощує, забезпечує

позитивне сальдо у зовнішньоекономічній діяльності та стабілізує економічну ситуацію в державі.

Будучи свого часу житницею Європи в роки перед набуттям незалежності, маючи найродючіші землі, наша країна вимушена була ввозити зерно з-за кордону для внутрішніх потреб. Лише завдяки реформам, розпочатим у перші роки незалежності, Україні вдалося подолати ситуацію з порожніми полицями в продовольчих крамницях, на ринках, наситити їх необхідною кількістю продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями означеної проблематики займалися вчені економісти: Ю.Я. Лузан [1, 2], В.Я. Месель-Веселяк [3], М.В. Гладій [4], П.І. Гайдучський [5], М.Й. Малік [6], І.Г. Кириленко [7], М.М. Федоров [8] та інші.

Мета статті – оцінити стан та окреслити напрями розвитку аграрних реформ в Україні. Виявити причини низького рівня доходів аграрних виробників та внутрішні резерви агропромислового комплексу щодо виходу України на європейський рівень

Виклад основного матеріалу. Подвоїлося виробництво зерна, значно збільшилася продуктивність землі, худоби, праці (удвічі й більше).

У 2013 році порівняно з 2000-м обсяг виробництва валової продукції сільського господарства на 100 га сільгоспугідь збільшився на 84,4%, у тому числі в рослинництві – в 2,1 раза, у тваринництві – на 46,3%, а в сільськогосподарських підприємствах збільшення було відповідно в 3,8; 3,6 і 4,5 раза.

Новостворені сільськогосподарські підприємства ринкового напрямку в 2013 році перевищили показники 1990 року з виробництва валової продукції на 25,2% у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь, а продукції рослинництва – на 59,3%.

Більш як на 20% підвищилася й ефективність виробництва. Продуктивність праці, яка вимірюється виробництвом валової продукції на середньорічного працівника, зросла в 3,2, а у тваринництві – в 4,2 раза.

Разом із тим і нині за цими показниками Україна поступається країнам Європи. Причиною цього є ігнорування в державі дії об'єктивних економічних законів розвитку агропромислового виробництва.

Економісти-аграрники, серед яких і науковці Інституту аграрної економіки, ще за часів СРСР постійно піднімали питання про економічну дискримінацію аграрної галузі в країні.

З набуттям Україною незалежності в Інституті була відпрацьована схема реформ та етапи її проведення (табл. 1). Цією схемою передбачалося подолання дискримінаційних явищ по відношенню до агропромислового виробництва. Для реалізації реформ було відпрацьовано 90 нормативно-правових актів, постанов уряду, підготовлено практичні посібники.

Таблиця 1

Структурно-логічна схема аграрної реформи

Шифр	Блоки реформ	Шифр напрямів реформ	Напрямок і зміст реформ	Ступінь освоєння, %
1	2	3	4	5
І	Формування економічної платформи аграрної реформи	1.1	Визначення власника: землі, майна, праці	35
		1.2	Побудова виробничих відносин на основі власності	35
		1.3	Формування організаційно-правових структур ринкового типу	35
		1.4	Удосконалення інфраструктури ринку	25

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
II	Побудова ринкового за змістом економічного механізму	2.1	Удосконалення цінового механізму	20
		2.2	Формування сприятливої фінансової та кредитної системи	30
		2.3	Забезпечення стимулюючої податкової політики	40
		2.4	Побудова адекватної ринкової економіки системи управління	20
III	Наповнення змістом конструктивної схеми аграрної реформи	3.1	Впровадження ресурсо-енергозберігаючих технологій	20
		3.2	Інтенсифікація і визначення проблем матеріально-технічного постачання	20
		3.3	Кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва	20
		3.4	Інформатизація та комп'ютеризація виробництва	15
		3.5	Кадрове забезпечення	30
		3.6	Вирішення соціальних проблем	30
IV	Законодавче забезпечення ринкових реформ	4.1	Прийняття законодавчих актів рамкового змісту з основних параметрів проведення реформ і економічної діяльності	30
		4.2	Те саме щодо розвитку рамкових законів прямої дії	30

Інститут аграрної економіки постійно відслідковує хід проведення реформ. Його співробітники вимушені, на жаль, констатувати вкрай незадовільні темпи ринкових перетворень. Є надія, що нова влада зосередить увагу на цьому процесі, тим більше, що обґрунтовані наукою напрями реформ підтвердили свою життєздатність. Імпонує, наприклад, заява влади щодо необхідності її децентралізації (а це, передусім, розвиток сільських територій), пріоритетності розвитку агропромислового виробництва, паритетності економічних відносин між галузями національного господарства та ін.

Нарешті можна сподіватися на те, що звинувачення в бік аграрників стосовно того, що з розвитком сільського господарства розвалюється промисловість, відійдуть в історію назавжди, як невинуваті. Тому завдання сьогодення – використати цю ситуацію і вийти на новий, відтворювальний виток реформ, а це означає різке збільшення продовольчих запасів.

Першочергово слід визначитись, яку країну треба будувати. Досвід економічно розвинутих країн світу підтверджує, що починати слід (і чим швидше, тим краще для всіх без винятку) з обґрунтування схеми економічного розвитку країни, а відповідно – всіх регіонів, територій, галузей.

Більшість населення України позитивно сприймає ідею побудови соціально орієнтованої економіки та входження нашої країни в перелік розвинутих країн світу. Для реалізації цієї ідеї має бути розроблена модель освоєння всіма структурами управління і верствами суспільства.

На наше переконання, модель постіндустріальної стадії розвитку економіки України повинна охоплювати такі основні її напрями:

1. Об'єднання капіталу землі з капіталом індустрій з метою забезпечення високої ефективності його функціонування в усіх пов'язаних ланках господарювання, оскільки економіка країни є цілісною функціонуючою системою. Збалансована й така, що охоплює всі галузі, структура господарювання стане необхідною передумовою успішного розвитку кожної її складової.

2. Зосередження зусиль освіти і науки у сфері прогресивних та інформаційних технологій з метою забезпечення високодохідного функціонування об'єднаного капіталу, ефективного впровадження їхніх досягнень у виробництво, або ж результативне функціонування системи «наука – освіта – виробництво».

3. Зосередження переважної маси одержаного доходу для вирішення проблем соціуму, що відповідає потребам соціально орієнтованої економіки.

Національна ідея повинна об'єднувати націю, визначати соціальну відповідальність та інноваційну направленість економіки, стати двигуном національного прогресу. Ця модель економічної політики країни повинна враховувати особливості кожного сектору економіки держави.

Сучасна політика держави також має враховувати та регулювати проблеми міжгалузевих відносин, оскільки від цього залежить стабільність розвитку кожної галузі, а також держави в цілому.

Навіть побіжна оцінка стану економіки суспільно-економічних формацій країн підтверджує, що там, де ідеологія найповніше задовольняє потреби людини, і є визначальною, рівень їхнього розвитку високий. Економічно розвинуті країни ніколи не позиціонують себе як індустріальні або аграрні. Обидві складові вони розглядають як єдине ціле. Індустрія там у першу чергу спрямована на розвиток аграрної сфери, як і функціонування останньої спрямовано на задоволення потреб індустріального розвитку працюючих там людей.

З огляду на це, в кожній державі слід формувати ідеологію, згідно з якою розвиток аграрного виробництва, а звідси – і територій, має визначатись як необхідна умова життя людей і становлення країни.

Владні структури кожної країни повинні передусім усвідомити, куди спрямувати енергію і творчі зусилля людей: на індустріальний (технократичний) розвиток чи на аграрне виробництво (фізіократію), чи на усвідомлене об'єднання першої та другої складових розвитку. Віддаючи перевагу тільки одному напрямку, неможливо досягти бажаних результатів. Про це переконливо свідчить 22-річний досвід утворення держави Україна.

Технократичний підхід до управління державою призвів до того, що з кожним роком промисловість зменшує обсяги виробництва, і тільки аграрна сфера ще більш-менш утримує свій рівень. Але через нестачу необхідних індустріальних ресурсів виробництва її можливості вичерпуються.

Нині фондооснащеність сільськогосподарського виробництва в декілька разів нижча, ніж у країнах Європи. І це при тому, що виготовлену в країні продукцію промисловості немає кому продати. Постає риторичне запитання: на кого працює промисловість? Сільське господарство потребує техніки, а промисловість її не випускає, виготовляючи продукцію, яка у світі мало кому потрібна. З цієї причини сільське господарство ніколи не вироблятиме продукцію на рівні розвинутих країн світу. Тому тільки фізіократичний напрям розвитку України також неможливий.

Якщо заглибитися у зміст наведених положень, то самі по собі ці дві ідеології не можуть існувати. У першу чергу промисловість повинна задовольняти потреби сільського господарства, а воно – потреби промисловості, її працівників.

Таку схему дій повинні прийняти обслуговуючі галузі країни. Тільки за цієї умови можливо ліквідувати в державі неефективні види діяльності, спрямувати зусилля й енергію людей у творче русло. Тому з'єднати їх в одну систему буде першочерговим завданням усіх органів управління державою, регіонами, галуззю. Звідси альтернативний варіант – поєднання фізіократизму та технократизму і втілення їхніх положень у життя. На жаль, за останнє 100-річчя, у тому числі в роки незалежності, в нашій країні переважає технократична схема управління. Тому найближчим часом слід домогтися об'єднання технократизму з фізіократизмом. Тільки тоді можна розглядати всі напрями розвитку економіки держави, в т. ч. аграрного виробництва.

Відомо, що для освоєння ринкової системи господарювання слід було визначитися з основними її складовими, структурою і т. д. Важливо, щоб нова система еволюційно поетапно взяла все прогресивне, що було раніше, вирівняла викривлення, які були в економіці відносно окремих сфер діяльності, особливо аграрної, і увійшла в нову господарську систему на рівні стандартів економічно передових країн світу. Але, позиціонувавши Україну державою з ринковою економікою, політики зробили все для того, щоб такої у повному обсязі не було, або якщо й була б, то в інтересах політики стала ще більш викривленою на їхню користь.

З вищевикладеного випливає, що зусилля держави в даний час мають бути спрямовані на вирішення наступних першочергових завдань.

Перша. Сільське господарство і все, що з ним пов'язано, як і раніше, залишається на узбіччі економічного розвитку держави. Диспаритет економічних відносин всіх галузей національного господарства з аграрним виробництвом у ринковій економіці став ще очевиднішим. Але ніхто з керівництва владних структур практично нічого не зробив для усунення цього явища. Як і раніше, державою управляють з позицій диктатури пролетаріату, не враховуючи потреб сільського господарства, селянської праці. Зважаючи на це, усім політичним силам, їхнім лідерам, які очолили владу, необхідно усвідомити, що Україна як держава може відбутися і стати заможною завдяки розвитку аграрної сфери. Положення, коли державою керують технократичні сили, є безперспективним (табл. 2). Тому в кожній ланці ієрархічної системи управління мають бути представники аграрної сфери.

Таблиця 2

Полюсні позиції економічних шкіл

Фізіократи	Технократи
Аграрне суспільство	Індустріальне суспільство
Фізіократія – «влада природи»	Технократія – «влада ремесел»
Людина – частина природи	Підкорення природи
Взаємодія з природою – основа соціального прогресу	Техніка – основа соціального прогресу
Визначальною є природна енергія (космосу, сонця, землі, надр тощо)	Визначальним є рівень використання енергії, отриманої та витраченої машинами у формі кіловат-годин
У суспільстві влада має належати землевласникам	У суспільстві влада має належати науково-технічним фахівцям
Плідною є тільки праця в сільському господарстві, тільки там створюється «чистий продукт»	Багатство створюється при використанні енергетичних потужностей для виробництва товарів і послуг
Економічний лібералізм, невтручання держави	Неринкова економіка, економічне планування
Власність – недоторканна	Суспільство будується на знаннях і кваліфікації

З причини їх відсутності в Україні більш як удвічі нижча продуктивність землі, худоби, низький рівень глибини переробки продукції, великі втрати продукції при її зберіганні. Можуть же, наприклад, бельгійці на своїх землях виробляти продовольчих ресурсів у чотири рази більше, ніж споживають. Якби Україна досягла їхнього рівня виробництва, то неважко уявити продовольчі перспективи нашої держави.

Друга. Передові в плані економічного розвитку цивілізовані країни світу успішно освоюють третю, постіндустріальну стадію розвитку суспільства. А на якій стадії розвитку знаходиться Україна, важко визначити. Якщо віднести її до першої, доіндустріальної, в основі якої лежить ресурс землі, то це буде первіснообщинний лад. Усвідомити це якось важко. В інших сферах українська держава просунулася значно далі (літако- і

ракетобудування тощо). Але і до другої стадії неможливо віднести, оскільки в її основі – рух капіталів, включаючи рух землі.

Ми поки що активно дискутуємо, чи так це. І при цьому розуміємо, що ринкова економіка рахується з тими, хто володіє капіталом. Забравши у селян їх основний капітал (ресурс землі), штучно зробили їх бідними і ніяк не можемо, а може (через політичну заангажованість) і не хочемо бачити, що це і є основна причина диспаритетних відносин, бідності села.

У зв'язку з цим питання земельних відносин, як складової економічних і виробничих відносин, неодноразово піднімалися й обговорювалися на всіх рівнях. Земельна реформа вже понад двадцять років стоїть на місці. І доти, поки вона не буде доведена до логічного завершення, сподіватися на успішний розвиток країни в цілому та її аграрної сфери неможливо.

Як це зробити? Пропозиції від науки є, але їх поки що не почули. Тому слід негайно завершити земельну реформу. Включити ресурс землі до складу економічної субстанції, як у країнах світу, що дасть можливість вибудувати в державі цивілізовану систему розподільчих, регулюючих відносин, ліквідувати хибний, не в інтересах виробництва продовольчих ресурсів, диспаритет цін, забезпечити працівникам цієї сфери економічний інтерес до аграрної діяльності і, як наслідок, домогтися значного нарощування обсягів виробництва. Тільки за цієї умови Україна може ліквідувати майже дворазове відставання за продуктивністю землі, худоби, техніки від країн Європейського Співтовариства.

Третя. Серцевиною всіх економічних відносин, стимулом їх розвитку, як усім відомо, є економічний інтерес, який в першу чергу визначається ціновими відносинами. Через ціну виробник визначає економічну доцільність виробництва продукції, її вигідність. Держава покликана бути регулятором економічно справедливих цінових відносин, визначених відповідно до вимог об'єктивних економічних законів. Тільки держава диктує правила формування собівартості продукції (робіт, послуг) або ціни виробництва, ціни пропозиції схеми регулювання різниці між ціною покупки (ринковою ціною) і ціною пропозиції. Так прийнято в країнах постіндустріальної стадії розвитку. А якщо це так, то чому в Україні досі ресурс землі не є ціноутворюючим фактором на всіх стадіях відтворювальних і розподільчих процесів?

Як уже зазначалося, вирішення земельних питань дасть можливість сформуванню в аграрній сфері цивілізовану систему економічних відносин. З'явиться можливість визначити реальну, зіставну з іншими країнами і галузями собівартість виробленої продукції (ціни виробництва), встановити реальну норму прибутковості на всю масу задіяного в технологічному процесі активу, включаючи ресурс землі, визначити ціну пропозиції, а в кінцевому підсумку і вигідність отримання ресурсу (табл. 3). Отже, сформується інтерес його виробників до регулювання процесу формування потреби по кожному виду. Розрахунки підтверджують, що виробник продовольчих ресурсів через відсутність такого регулювання щороку втрачає в межах 8 тис. грн з 1 га сільгоспугідь, а по Україні – 300 млрд грн. Природно, відсутність повноцінного економічного інтересу зменшує бажання збільшувати обсяги виробництва продовольчих ресурсів і задоволення потреб у них.

Четверта. Перенесення центру ваги в первинну ланку виробництва, що є об'єктивним процесом, дасть змогу вибудувати реальні та справедливі відносини між ланками замкнутого технологічного процесу. На кожній стадії між поняттями «франко» буде можливо за єдиною методологією формувати ціну виробництва, ціну пропозиції, визначати прибуток на задіяні в процесах заготівлі та зберігання активи і таким чином формувати систему економічних відносин у цій сфері, а в кінцевому підсумку – успішно організувати заготівельну систему.

Всім, хто хоч трохи знайомий зі змістом економічної діяльності, відомо, що в її основі – економіка конкретного суб'єкта господарювання, підприємства. І тому головним завданням усіх управлінських ланок держави є створення необхідних умов для успішної діяльності низових ланок управління – суб'єктів господарювання, підприємства. Якщо буде міцним цей рівень управлінської економічної ієрархії, буде міцною й економіка держави. Цієї

економічної істини дотримуються всі економічно розвинуті країни. На жаль, в нашій країні дотримувались іншої філософії. Кошти концентрувались у верхніх ешелонах влади, а потім за залишковим принципом держава могла дещо виділити в низові ланки управління. При цьому без зловживань не обходилось.

Таблиця 3

Формування цінового механізму в агропромисловій сфері

Попит	Пропозиція
Ціна попиту = Ціна пропозиції $(C_n = C_e + \frac{НП * A}{100})$	
<p><i>Регулюється</i> інтервенціями:</p> <ul style="list-style-type: none"> - товарними; - фінансовими; - фіксованими: ліміти, нормативи тощо; - якісними параметрами; - сезонними параметрами тощо 	<p style="text-align: center;"><i>Визначається з урахуванням:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Повної собівартості (франко місце продажу) = = ціна виробництва - Повної собівартості одиниці продукції + Прибуток (на задіяні активи для її одержання) = Ціна пропозиції <p style="text-align: center;"><i>Довідково:</i></p> <p>Прибуток = 15% на задіяні в технологічний процес активи: ресурс землі, основні та оборотні засоби</p> <p>Ресурсомісткість (землемісткість, фондомісткість) визначається з технологічних карт (на одиницю продукції, земельну площу, голову худоби тощо)</p>

Тому першочергове завдання всіх владних ланок управління державою на сучасному етапі – перевернути цю піраміду зверху до низу. Селянин, фермер, підприємство повинні бути в основі цієї піраміди і стати головною турботою всіх, а вершина піраміди повинна залишатися на останньому місці. Вважаємо, що така філософія децентралізації влади має бути впроваджена якомога швидше.

П'ята. Сформувати в кожній області регіональні наукові економічні центри розвитку сільських територій, а в кожному адміністративному районі – їхні філіали. Такі регіональні наукові економічні центри, об'єднавши наявні в регіоні (причетні до аграрної сфери) наукові сили під керівництвом перших осіб області незалежно від відомчої підпорядкованості, повинні забезпечити наукове супроводження, виробничу, економічну і соціальну діяльність усіх суб'єктів господарювання територій, на яких вони розташовані. Без цього АПК України не може ввійти до Європейського Співтовариства на рівноправних умовах.

Звідси випливає, що названі п'ять проблем на сьогодні є ключовими. Від цього залежить успіх справи та інших аспектів економічної діяльності: організація, управління виробництвом; оплата праці; функціонування трудових ресурсів; матеріально-технічне забезпечення; екологія, соціально-економічний розвиток територій тощо.

Кожна із складових економіки в теоретичному і практичному плані повинна вирішуватися комплексно і в загальній системі.

Вітчизняною аграрно-економічною наукою, як уже відмічалось, ще 20 років тому було обґрунтовано структурно-логічні блоки аграрної реформи, їх напрями і зміст як обов'язкові складові, які не втратили своєї актуальності й дотепер. Тому за всіма блоками і складовими реформ вкрай важливо здійснити їх завершення в усіх без винятку адміністративних районах.

Висновки. Таким чином, аграрний сектор економіки України стоїть на порозі нового історичного витку аграрних реформ, спрямованих як на вирішення важливих питань, нагромаджених проблем, прийняття нових економічних реалій, так і на успішне позиціонування аграрного сектору в сучасних умовах. Новим керівництвом України

ставиться завдання здійснити глибокі реформи з тим, щоб країна ввійшла в перелік найбільш розвинутих країн світу. На основі вже виконаних робіт з реформування аграрних відносин слід завершити ці реформи для того, щоб:

- гарантувати продовольчу безпеку держави;
- зробити аграрний сектор високоефективним, конкурентоспроможним на внутрішньому і зовнішньому ринках сектором економіки держави;
- зберегти селянство як носія української ідентичності, культури, духовності нації;
- комплексно розвивати сільські території, вирішувати соціальні проблеми села;
- забезпечувати в сільському виробництві одержання прибутку на авансований капітал, включаючи вартість земельних ресурсів, не нижче середнього рівня по економіці держави;
- сформулювати умови для реалізації і захисту прав селян на землю, земельних відносин, охорони земель;
- підсилити соціальний захист сільського населення, встановити заробітну плату і пенсійне забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави;
- якомога швидше завершити аграрні реформи по всіх їхніх складових.

Як підсумок всього вище викладеного, необхідно констатувати, що проблема формування продовольчих ресурсів у нашій державі є багатоаспектною, а її успішне вирішення в першу чергу залежатиме від середовища, що буде створено. Для цього мають бути залучені всі рівні управління державою за широкої участі тих, що живуть на її території. Багата держава, у тому числі продовольчими ресурсами, буде лише тоді, коли будуть багатими її території і люди, які там проживають, за якомога повнішого задоволення їхніх економічних інтересів.

Список літератури

1. Соціально-трудова відносина в умовах реформування агропромислового комплексу [Текст] : запитання і відповіді / О. А. Аврамчук [та ін.] ; ред. Ю. Я. Лузан ; Український НДІ продуктивності агропромислового комплексу. – К. : НДІ «Укראгропродукт», 2003. – 746 с.
2. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України [Текст] : [монографія] / Ю. Я. Лузан. – К. : ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2010. – 470 с.
3. Стратегічні напрямки розвитку сільського господарства України на період до 2020 року [Текст] / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка ; Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки». – 2-е вид., переробл. і допов. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2012. – 214 с.
4. Гладій М. В. Розвиток АПК України (регіональні особливості) [Текст] / М. В. Гладій ; НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Л. : [Ін-т регіон. дослідж. НАНУ], 2002. – 289 с.
5. Інвестиційний клімат в Україні [Текст] / підгот. П. І. Гайдуцький [та ін.]. – К. : Нора-друк, 2002. – 246 с.
6. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент) [Текст] : монографія / [Малік М. Й. та ін. ; за ред. М. Й. Маліка]. – К. : ННЦ «Ін-т аграр. економіки», 2012. – 639 с.
7. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України : проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2005. – 451 с.
8. Розвиток органічного виробництва [Текст] / М. М. Федоров, О. В. Ходеківська, С. Г. Корчинська ; за ред. М. М. Федорова, О. В. Ходеківської. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2011. – 145 с.